Ədəbiyyat QƏZETİ

Ettore ROSSI

I yazı

Qafqaz Azərbaycanı antibolşevik müsəlmanlarının nəşrləri

Oriente Moderno, IV, 1924

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyəti

Qafqazın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra (1920), etnik birliklərin bir çox milliyyətçi liderləri, xüsusilə də Qafqaz müsəlmanları, rus inqilabı (1917) çabaları içərisində müstəqil həyat cəhdlərinə əminliklə xaricə mühacirət etdilər. Onlardan bir qrupu İstanbulda məskunlaşaraq, Qafqaz müsəlmanları leyhinə və bolşevizmə qarşı təbliğata başladı. Təbliğat bir sıra nəşrlərdə özünü göstərirdi ki, təqdim olunan yazıda bu barədə məlumat verilir.

"Milli Azərbaycan" nəşriyyatının yayımları

Toplu iki saydadır və ibarətdir:

I. Azərbaycan Respublikası. Konstitusiyası və hazırkı vəziyyəti (Azərbaycan Cümhuriyyəti; keyfiyyəti təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti : Azərbaycan Milli Şurasının keçmiş sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsəri.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə türk yazarları arasında yeni şəxsiyyət deyil. Onun hələ müharibədən əvvəl (Birinci Dünya müharibəsi - C.C.) İstanbul dərgiləri ilə iş birliyi vardı. O, panturançıların orqanı, tanınmış türk dərgisi olan "Türk yurdu"nda dərc olunurdu və ilk illərdə (1911-12) bu dərgidə onun "İran türkləri" başlığı altında məqalələri çap olunmuşdu. O, müharibədən əvvəlki illərdə islamçı dərgi olan "Sebil ür - Rəşad"da da fəaliyyət göstərmişdir. Haqqında söz açdığımız kitabla əlaqədar, onun barəsində "Oriento Moderno"nun 1923-cü il, III cild, səh. 102-103 də bəhs olunmuşdur. Türkiyədə türk ictimaiyyəti üçün yazarkən o, osmanlı türkcəsindən istifadə etmiş, ancaq giriş hissəsində üzürxahlıq etməyi vacib bilmişdir ki, bir azərbaycanlı (azəri) ikən İstanbul ədəbi dilindən (şiveyi-ədəbisindən) mükəmməl şəkildə istifadə edə bilmir.

Kitab müəllifin əsərinə xoş sözlər həsr edən Hüseynzadə Əlinin (Əli bəy Hüseynzadənin - C.C.) müqəddiməsi ilə açılır.

Əsər giriş hissəsi ilə başlamaqla (səh.1- 9) - biz ora qayıdacayıq, - 11 fəsildən ibarətdir.

Birinci fəsildə (səh.11-14) Azərbaycanın etnoqrafiyası tədqiq olunur və tarixinin xülasəsi verilir.

"Dünya müharibəsinə qədərki rəsmi coğrafiyaya görə, Azərbaycan adı Təbrizə (qədim Tavris) və onun Şimalı Rusiyada (görünür Şimalda, Rusiyada - C.C.) yerləşən ətraflarına verilirdi. Müharibədən və rus inqilabından sonra sözü gedən Azərbaycan Qafqazın cənub-şərqində, yuxarıda bəhs olunan Azərbaycanın şimalında yerləşməklə, paytaxtı Bakıdan ibarətdir".

"Azərbaycanın əhalisi milliyyət etibarı ilə türk, dininə görə müsəlman, təməl mədəniyyətinə görə şərqlidir."

"Qismən Anadolu türkcəsinə bənzəyən bir şivədə danışan Azərbaycan türkü müxtəlif yerlər və çeşidli dialektlər baxımından məlum olan möhtəşəm türk ağacının bir budağıdır".

"Azəri türklərinin yerləşdiyi ərazi ən qədim dövrlərdən türklər tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Bakı, Gəncə (Yelizavetpol), Şamaxı, İrəvan, Təbriz, Marağa və digər əyalətlər, Muğan, Aran, Qarabağ və Qaradağ kimi bölgələr daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər xırda və böyük hökumətlərə, bir çox türk sülalələrinin hakimiyyətinə tabe idi".

"Atil (İtil.Volqa - C.C.) çayının Quzğun (Xəzər - C.C.) dənizinə töküldüyü ərazidə böyük bir səltənətə sahib olan Xəzər türkləri eramızın 700-cü illərində Qalmıq səhrası və Qumıq sahili boyunca aşağı enərək Muğan çölünə yetişmişlər. Sonradan digər türk axınları onların ardınca gəlmişdir. Çingiz xanın və Teymurun cəngavər köçəriləri gərəndə ki, Kürün axarı və Arazın hövzəsi Ceyhunla Seyhuna bənzəyir, oraları oturaq etmişdilər. Səlcuqlar zamanında isə bu ərazilər bütünlüklə türkləşmişdi".

"Səlcuqlardan sonra bu yerlər bir hökmdardan o birinə keçmiş, əksərən türk olmaqla müxtəlif sülalələrin idarəçiliyində qalmışdır. Onların da arasında 541-ci ildə (1146-1147) Gəncədə Şəmsəddinlə (Şəmsəddin Eldənizlə - C.C.) öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Atabəylər sülaləsidir ki, hakimiyyəti 80 il sürmüşdür. Bu yerlərdə həmçinin Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkmən sülalələri də hökmranlıq etmişlər".

"Yüz il öncə rus çarizmi tərəfindən varlıqlarına son qoyulan Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları Azərbaycan türk hökmdarları idi". (səh. 11-13)

Rusiya ölkəni heç də sakinləri tərəfindən müqavimət görmədən ələ keçirməmişdi; Gəncədə Cavad xanın qəhrəman qarşıdurması məşhur idi.

II fəsil (səh. 15-34) "Milli-mədəni oyanış" adlanır və son əlli ildə ölkədə baş vermiş yeniliklərlə bağlı məlumatlarla zəngindir.

Azərbaycan fars ədəbiyyatının təsiri altında idi və uzun müddət farsları (farslaşmağı) (səh 15) təqlid etməyə bilmirdi. "Koroğlu", "Əsli və Kərəm" "Aşıq Qərib" kimi türk dastanları ilə ilk dəfə milli duyğuları vəsf edən şivə şairləri, aşıq deyilənlər (cəmdə aşıqlar) vardı ki, insanların qəlbinə "Nuş Afərin", "Fəthad və Şirin" kimi fars hekayələrindən daha yaxın, daha əziz idilər.

Sonra nəinki Azərbaycanın, hətta bütün türk dünyasının ilk böyük şairi Füzuli ilə birlikdə yazılı ədəbiyyat yarandı. O, şeir yazmağa farsca başlamış, sonra azəricə, Süleyman Bağdadı fəth etdikdən sonra isə osmanlıca yazmağa başlamışdı.

"Azərbaycan ədəbiyyatı belə inkişaf etmişdir: öncə ədbiyyatçılar fars dilindən istifadə etmişlər. Xeyli müddət keçməli olmuşdu ki, Füzuli məktəbinin şairləri yerli ləhcədə (azəricə) yazmağa başlasınlar. Onların arasında Qövsini, Nəbatini, daha sonra Vaqifi, Seyid Əzimi, Ləlini, Racini göstərmək olar. Nəhayət, üçüncü dövr gəlir ki, Qərb mədəniyyətinin təsiri altında müasir türk - osmanlı ədəbiyyatının osmanlı türkcəsində (osmanlıca) yazmağa başlayırlar. Qismən rus, qismən də osmanlı təsiri görən bu şairlər arasında Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Səhhət, Müznib və b. vardı". (səh. 19)

Əvvəlcə rus təhsili yerli müəllimlərlə (mirzələrlə) təzad təşkil edirdi. Sonra camaat başa düşdü ki, yerli müəllimlər (mirzə) qədər olduğu tək, rus müəllimindən (rusca uçitel) də mənfəətlənmək olar və bunun ardınca ölkənin mədəniyyəti və sivilizasiyası üçün transformasiya dövrü başlandı.

Həmçinin milli teatr da yarandı.

"Bundan əlli-altmış il öncə Azərbaycan ədəbiyyatının təməli qoyuldu. Teatr ədəbiyyatı Şərq mədəniyyətinin gözəl bilicisi, rus dili vasitəsilə hətta Qərb mədəniyyətlərində də tərcümə olunan Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayaraq, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə kimi yazıçılarla davam etdirildi".

Musiqi və musiqili teatr da Azərbaycanda tanınmış ifaçıları üzə çıxardı. Azərbaycan opera və operettaları Qafqazda, İranda və İstanbulda təqdim olundu.

Ədəbiyyatın və sənətin oyanışı ilə eyni zamanda çap işi də yayılmağa başladı. 1905-ci ildə vəfatı ilə əlaqədar bütün Azərbaycan xalqının hüzn yaşadığı Həsən bəy Məlikzadə Zərdabi 1875-ci ildə ilk qəzetin - "Əkinçi"nin əsasını qoydu. Qəzet 1877-ci ildə, rus-türk müharibəsi zamanı hökumətə qarşı hücumlar dərc etdiyinə görə ləğv olundu.

Sonra 1870-ci ildə bağlanan "Ziyai Qafqaz" və 1891-ci ilə qədər çap olunan "Kəşkül" qəzetləri fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Bir müddət fasilədən sonra 1903-04-cü illərdə "Şərqi-Rus" yarandı. 1905-ci il Rus inqilabının ardınca jurnalistika sahəsində də milli dirçəliş baş qaldırdı. Müharibə ərəfəsində, 1914-cü ildə Bakıda türk dilində iki qəzet: "İqbal", "Sədayi-Həqq" və rusca "Kaspi" gündəlik qəzetləri çıxırdı.

Müharibə vaxtı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Açıq söz" qəzetini təsis edir. Dövrü mətbuat satirik və yumoristik "Molla Nəsrəddin" və osmanlı ədəbiyyatı yolu ilə gedən "Füyuzat" ədəbi jurnalı ilə təmsil olunurdu. (səh.23-24)

Bakıda və ölkənin daxilindəki bir çox birliklər kitab, jurnal və məktəblər vasitəsilə mədəniyyət və təhsil yayırdılar.

Xüsusi olaraq varlı müsəlman ticarətçilərinin maliyyəsi ilə saxlanılan çoxlu sayda müəssisələrin dəstəklədiyi, tərəqqi etməkdə olan "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" mövcud idi. Bunlar "Səadət", "Nicat" "Nəşri maarif" və "Səfa" təşkilatları idi.

O, elə bir ümumi yenilik yaratdı ki, bu, Rusiya, İran və Türkistan arasındakı münasib coğrafi şəraitinə, Bakı limanının imkanlarına və neft quyularına minnətdarən ölkənin iqtisadi inkişafında da özünü göstərdi.

Müharibədən öncə mətbuatdakı ən ardıcıl mövzular bunlar idi:

1. yeni üsullar məsələsi; söhbət tədris metodlarının və proqramların islahatından gedirdi;

2. yeni məktəblərin açılması, kəndlərdəki və məscidlərdəki fars məktəblərinin türkcə məktəblərlə və müasir sistemlərlə əvəzlənməsi;

3. hökumət məktəblərində türk dilinin tədrisini tələb etmək;

4. ruhani idarələrinin (idareye ruhaniyye) və övqaf administrasiyasının müsəlman əhalisi tərəfindən seçilmiş üləma və məmurlarla əvəz olunması kampaniyası. Bu, bütün Rusiya müsəlmanları üçün vacib problem idi. Azərbaycan türkləri islam birliyini təşviq etmək üçün həddən artıq çalışır və türk hökumətindən sünnü və şiə təriqətlərinin birliyini tələb edirdi; bu məsələ 1905-ci ildə Transqafqaziya Qubernatorluğunda və İslam konfranslarında da təkrarən qaldırılmışdı;

5. xeyriyyə və bilik yayımları birliklərinin yaradılması;

6. müsəlman namizədlərin bələdiyyə idarəetməsinə və rus Dumasına seçilməsindəki zorakılığa qarşı kampaniya;

7. müsəlmanlara da digər həmvətənlilərinin malik olduğu milli, siyasi və vətəndaş hüquqlarının verilməsi kampaniyası.

Avropa müharibəsi (Birinci Dünya müha-

ribəsi) başlamazdan öncə Azərbaycanda Müsavat partiyası yarandı. O, 1912-ci il Balkan müharibəsi zamanı, müəllifin dediyi kimi, rus şovinizmi türklərə və bütün türk dünyasına qarşı ən sərt kampaniya apararkən və 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada irtica duyulmağa başlayanda üzə çıxdı. "Bu zaman, çoxlarının 1905-ci il dərnəklərində təcrübə keçmiş gənclər gizlin siyasi təşkilat yaratdılar. O, Rusiya türkləri üçün ruslarla bərabər hüquqlar tələb edir, eyni zamanda bütün türk və müsəlman dünyasının azadlığına ümid bəsləyirdi. Bu təşkilatın idealı millətlər arasında hüquqların tam bərabərliyi idi. Buna görə də o Müsavat adını götürmüşdü.

III fəsildə (səh. 35-52) bolşevik rejiminin gəlişinədək Avropa müharibəsinin və növbəti rus inqilabının (1917) olayları şərh olunur. Müharibə xalqların ədalət, bərabərlik və azadlıq idealları naminə çıxış edən qüvvələr tərəfindən elan olunmuşdu. Və azərbaycanlılar da onda bu duyğularla iştirak edirdilər; müharibə milli ideyanı yenidən alovlandırmışdı.

1917-ci il inqilabı baş verəndə əsgərlər xəndəkləri tərk edərkən, Rusiyanın dağınıq etnik birlikləri isə assambleyalarda və müvəqqəti hökumətlərdə birləşərkən, Qafqaz müsəlmanları da 1917-ci il aprelin 15-də Bakı qurultayında toplaşaraq qərar qəbul etdilər:

"1-ci. Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı milli siyasi məsələyə baxdıqdan sonra, Rusiyada müsəlmanların maraqlarına daha yaxşı təminat verə biləcək hökumət konstitusiyası kimi, federativ respublika quruluşunu qəbul etməyi qərara alır"

"2-ci. Bütün müsəlmanların sivil və mənəvi birliyi baxımından Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Rusiya müsəlmanlarının legitimləşdirilməsi üçün səlahiyyətləri olan bir təşkilatın yaradılmasını vacib sayır". (səh.37)

Həmin ilin mayında Moskvada minlərlə müşayiətçinin iştirakı ilə Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı keçirilərək, vahid gündəliklə təsdiqləndi. Bu arada Rusiya federasiyasındakı muxtariyyətli hökumətlərin konstitusiyasına təmayüllü olan başqa bir hərəkat özünə yol açırdı. Bu hərəkat Azərbaycanda güclü idi. Ancaq dərhal bolşevik inqilabı baş verdi və bütün ümidləri puç etdi. 1917-ci ilin oktyabrında Qafqazdakı keçmiş "Transqafqaz Komitəsi"ni əvəz edən "Transqafqaziya seymi" camaatın razılığını toplayaraq formalaşırkən, fəhlələr paytaxtı Bakı, Petroqrad bolşeviklərinin razılığı ilə idarə olunan inqilabi Sovetin beşiyinə çevrilirdi. "Transqafqaziya seymi" ilə Bakı Soveti arasındakı münasibətlər yaxşı deyildi. Bakı Soveti, Seymin direktivlərinə riayət edən "Müsavat"a qarşı çıxırdı. Bakı inqilabçılarının sıralarında çoxlu erməni vardı. Və müəllifin fikrincə, məhz bu təmayüllərin qarşıdurmasından 1918-ci il martın 18-dən 21-nədək Bakıda müsəlman qırğınları baş vermişdi. (səh.48)

Sonra Qafqaz müsəlmanları öz ümidlərini Türkiyəyə yönəltdilər və onların nümayəndələri 1918-ci ilin mayında Batumda türk emissarları ilə görüşdü. Danışıqların çox uzandığını görən və guya Qafqaz xalqlarına himayədarlıq etdiyini göstərsə də, əslində sovetlərlə razılaşan Almaniyadan şübhələnməyə başlayan Gürcüstan öz muxtariyyətini elan etdi. Azərbaycan da eyni cür hərəkət etdi, öz Milli Şurasını yaratdı və onun başçısı, bu kitabın müəllifi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə türklərlə dostluq müqaviləsi imzalamaqdan ötrü Batuma göndərildi (4 iyin 1918). Bakı ruslar tərəfindən zəbt olunduğundan, Gəncədə Fətəli xanın başçılıq etdiyi nazirlər kabineti yaradıldı. Milli müdafiə üçün ordu təşkil etmək, bunu Türk generalı Nuru Paşanın hərbi hissələrinin köməkliyi ilə yaratmaq barədə də düşünülürdü. İlk vaxtlar Bakını almaq mümkün deyildi, çünki inqilabçılar İranda yerləşən ingilislərdən kömək istəmişdilər. 1918-ci ilin avqustunda bir dəstə ingilis gəmidə Bakıya yan aldı. Ancaq, qarşıdakı ilin sentyabrında şəhər türklərlə müttəfiq olan azərbaycanlılar tərəfindən geri alındı. (səh.66)

4-cü fəsil "Mudros atəşkəsinin nəticələri". Müharibə bitdikdən sonra Türkiyə Mudros atəşkəsi ilə dayandırıldı, türk ordusu Bakını və bütün regionu bolşevik repressiyaları qorxusunun sonsuz həyəcanları içərisində qoyaraq, şəhəri tərk etdi. 1918-ci ilin oktyabrında ingilislər yenidən Bakıya daxil oldular.

5-ci fəsil. "Nümayəndələr palatası; fəaliyyəti".

1918-ci ilin sonunda Azərbaycan ərazisində yaşayan rus və erməni azlıqlarının iştirakı ilə Nümayəndələr palatası seçildi. Fətəli xanın başçılığı ilə müttəfiq qüvvələrdən tanış olan Yeni hökumət yaradıldı. Əli Bəy Topçubaşov sədr olmaqla, Əhməd bəy Ağaoğlu və Şeyxül islam Əkbər Ağazadə, heyət üzvləri kimi, Versal Konqresinə (1918) göndərildi. (səh.77)

(VI fəsil. Müəllif tərəfindən nömrələnməmişdir - C.C.)

Parlament 85 deputatdan formalaşdırılmışdı, onlardan 10 erməni, 5 rus, 5 müxtəlif millətlərdən, ümumilikdə 20 qeyri-müsəlman; yerdə qalan 65 müsəlman, bir neçəsi istisna olmaqla, türk irqinə məxsus idi. Partiya etibarı ilə 27 deputat Müsavat partiyasına, 6 neytral qrupa, 11 İttihad partiyasına, 10 sosialistlər fraksiyasına, 7 Əhrara, 3 Müstəqillər qrupuna məxsus idi. Müsavat partiyasının tərəfdarları millətpərəst türklər idi, İttihaddan olanlar panislamist proqrama riayət edirdilər, sosialistlər sosialist-demokrat (menşeviklər) və xalqçı sosialistlər arasında bölünmüşdülər.

1919-cu ilin aprelində hökumət böhranı Fətəli xanın istefasına və Nəsib bəyin kabinetinin təşəkkülünə gətirib çıxartdı ki; bir qədər sonra o, Kabinetdə İttihad partiyasının tərəfdarlarının iştirakı ilə dəyişikliklər apardı. 17 ay (1918-1919) muxtariyyət zamanı Azərbaycan hökuməti türkcə tədris üzərində təkid edərək, təhsilin yayılmasına böyük səy göstərdi, nəqliyyat və rabitəni fəallaşdıraraq, ölkənin iqtisadi tərəqqisini təşviq etdi.

Ancaq daxildə (VII fəsil) işlər çox da yaxşı getmirdi. Erməni qiyamları və bolşevik fitnəkarlığı ilə təşviqat işləri aparılırdı. Denikinin və Vrangelin məğlubiyyəti davam edirdi (VIII fəsil). 1920-ci ilin mayında qırmızı qoşunlar Bakıya daxil olaraq, Çekanın və ya siyasi məxfi polisin tribunalını təsis etdi, hər hansı bir çevriliş cəhdi şiddətlə yatırılırdı. Nərimanovun başçılığı ilə kommunist hökuməti quruldu.

Sonradan (IX fəsil) erməni respublikası (1920 noyabr) və Gürcüstan da (1921 fevral) işğal edildi. 1921-ci ilin noyabrında isə Qafqaz Respublikaları Federasiyası (Zaqfederasiya - C.C.) elan olundu. 1922-ci ilin noyabrında Moskvada bütün sovetlərin və Rusiyanın bütün kommunist respublikalarının ittifaqı təsbit olundu. Azərbaycanın və digər Qafqaz dövlətlərinin qısa müstəqillik dövrü beləcə qapandı.

Ölkənin 1923-cü ildəki vəziyyətini analiz edən müəllif qeyd edir ki, zahirən Azərbaycan ildə bir dəfə çağırılan sovetlər qurultayının seçmiş olduğu komitənin təklifi ilə bir qrup komissar tərəfindən idarə olunurdu. Sovetlər kəndli və fəhlələrdən ibarət idi, ancaq bir fəhlənin səsi iki sayılırdı.

Fəhlələrdən, dənizçilərdən və işğalçı rus ordusunun əsgərlərindən ibarət olan Bakı Soveti komissarların fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Sovet, Qarilov adlı bir nəfər rusun təsiri altında olduğundan, hökumət, demək olar ki, rusun əlində idi. Yerli Azərbaycan ordusu 3-4 min nəfər ikən, işğalçı rus ordusu müxtəlif diviziyalardan təşkil olunmuşdu. 1923-cü ildə Azərbaycanın xaricdə iki nümayəndəsi vardı. Moskvada və Anqorada (Ankarada - C.C.), ancaq bu yalnız formal nümayəndəlik idi.

Rusiya Kommunist Partiyası Bakı şöbəsinin baş katibi, Kirov adlı bir rus Azərbaycanın həqiqi diktatoru idi. Ölkənin təbii sərvətləri onlardan öz mənfəəti üçün istifadə edən Moskvanın nəzarəti altında idi. Türk mədəniyyətinə və türk təhsilinə qarşı israrlı və müntəzəm bir müharibə aparılırdı, o dərəcədə ki, Sovetdən olan həmin Nərimanov rus qəzeti "Bakinski raboçi"də və türkcə "Kommunist"də yazırdı: "Bakının fəhlə və kəndliləri bir qədər narazılıqla olsa da, öz siyasi hüquqlarına, ərazi bütövlüklərinə və iqtisadi maraqlarına etinasız yanaşa bilərlər, ancaq öz dillərini heç kimə fəda etməzlər" (səh. 145)

X fəsildə müəllif "qırmızı imperializmdən" bəhs edərək faktlarla sübuta yetirməyə çalışır ki, bolşevik imperializmi daha sərt barışmazlıq və metodiki şəkildə qeyri-milliləşdirmə (denasionalize etmə) iş üsulu ilə Çar imperializminin normalarını və yollarını davam etdirir.

Ancaq "Müstəqillik idealı", (XI fəsil) talesiz olaylara rəğmən - yaşayır, - deyə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əlavə edir. Və bu anlamda haqlı olaraq məhz o natiq danışırdı ki, Deputatlar palatasının birinci sessiyasını (1919) açıq elan edərkən demişdi:

"Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz". (səh. 160)

Əsər, mahiyyəti etibarı ilə, Azərbaycan mühacirətinin Bakıdakı rus bolşevizminə və sovetlərə qarşı iman və etiraz fəryadı, eyni zamanda türk həmrəyliyinə bir çağırış idi. Artıq, girişdə (səh.8) müəllif Azərbaycanı "Böyük Türkiyənin" bacısı kimi "Kiçik Türkiyə" adlandırır. Kitabı tamamlayarkən o, təsdiqləyir: "Azərbaycan duyur və anlayır ki, acı bir talesizliyə dözməlidir, ancaq o, bu tarixi zərurətlə barışsa da, qəlbən arzulayır ki, milli müqaviləsi ("misaq-i millisi" - C.C.) ilə nəinki özü, hətta bütün şərqlilər üçün insan haqlarını car çəkən Yeni Türkiyə müasir Rusiya imperializmini onun qızıl sözləri ilə yox, qara işləri ilə də təqdir edəcək (səh.163)"

Artıq, bir türk yazarının, bu gün Maqnesiyadan (Manisadan - C.C.) deputat olan Yaqub Qədrinin Məhəmməd Əminin kitabına necə cavab verdiyini bilirik (Oriente Moderno III, iyul 1923, səh. 102-103). Türk millətçiliyi xüsusilə öz mövcudluğunu təmin etməklə məşğuldur. Bununla belə, İstanbulda Türkiyənin sərhədlərindən kənarda yaşayan türk millətçilərinin leyhinə söylənmiş bu təbliğatın effekti elə də az olmamalıdır. Məqsədinə xidmət edən hər bir şeydən bəhrələnən Anqora (Ankara) hökuməti isə əlbəttə ki, bu cür kitabların yayılmasının əleyhinə deyil.

Birinci yazının sonu

Ettore Rossinin bir məqaləsi haqqında

Ettore Rossinin (1894-1955) elmi fəaliyyəti ilə ilk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsinin italyanca müqəddiməsini oxuyarkən tanış olmuşdum. Sonralar - tələbəlik illərində də, elmi iş üzərində çalışanda da, uzun illər sovetlər dönəminin bəzi "maraqlı" arxivlərindən istifadə etmək imkanına malik olanda da, sovet şərqşünaslığının bu görkəmli türkoloqa olan bir qədər yad münasibətinin səbəblərini anlaya bilmirdim. Daha sonra - 2004-cü ildə Ettore Rossinin 110 illiyi ilə əlaqədar xatirə məqaləsi üzərində işləyərkən, məşhur italyan ərəbşünası Françesko Qabrielinin (1904 - 1990) 1955-ci ildə E.Rossinin vəfatı münasibətilə yazdığı vida məqaləsi ilə tanış oldum. Bu mükəmməl və həssas yazının sonunda E.Rossinin əsərlərinin biblioqrafiyası verilmişdi. Məqalələr sırasında 1924-cü ildə çap olunmuş bir yazı xüsusilə diqqətimi çəkdi. O vaxt, göstərdiyim səylərə baxmayaraq, həmin məqaləni əldə edə bilməsəm də, bu yaxınlarda internet vasitəsilə buna nail oldum. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" və "Əsrimizin Siyavuşu" əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş bu yazını oxuduqdan sonra, sovet senzurasının E.Rossiyə olan soyuq münasibətinin səbəblərini anladım. 1955-ci ildə ağır xəstəlikdən sonra - 60 yaşında vəfat edən görkəmli türkoloq bu məqaləni 1924-cü ildə, türkologiyada ilk müstəqil addımlarını atarkən, Azərbaycan Cümhuriyyətinə və türk dövlətçiliyinə böyük sevgi, erməni riyakarlığına və bolşevik şovinizminə laqeyd qalmadan yazmışdı. E.Rossinin bütün türkoloji fəaliyyəti bilavasitə Türkiyə ilə bağlı olub. Ancaq onun yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsini 150 min əlyazması və arxiv cildləri arasından tapıb üzə çıxarması Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında əvəzsiz xidmət idi...

"Azərbaycan Cümhuriyyəti" və "Əsrimizin Siyavuşu" əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş 2 yazının italyancadan tərcüməsini təqdim edirik;

Məlum faktlardan ibarət çoxlu sayda qeydlərin ixtisarını məqsədəuyğun saydıq;

Gənc türkoloqun ilkin dil təcrübəsi kimi, məqalədə bəzi söz və ifadə təhrifləri mövcuddür (Şimali Rusiyada - Şimalda, Rusiyada, zamanın bağbanı - zamanın qayçısı, kökünə - köksünə və s.),

Fəsillərin nömrələnməsi müxtəlif rəqəmlərlə (rum və ərəb) verilmişdir. VI fəsil nömrələnməmişdir.

Dırnaq içərisində verilmiş abzasla başlayan mətn parçaları əsərlərdən sitatlardır.

...F.Qabrielinin E.Rossiyə həsr etdiyi vida məqaləsi isə bu sözlərlə bitirdi: "Bir ərəb məsəlində deyilir: Ad-dunya hadith, fa-kun hadithan ğamila dh-dhikr (Həyat bir hekayətdir, sən də xatirəsi gözəl bir hekayət ol). Sənin də həyat hekayətin gözəldir, dostum Ettore Rossi, çalışmalarının səxavətli zənginliyinə; məsləkinə və idealına olan sədaqətinə görə. Qoy sənin hekayətinin gözəlliyi daima var olsun, bizim həyatımızı yaxşılaşdırıb, dəyişdirməkdən ötrü... Oriente Moderno, XXXV, № 10, 1955, Ricordo di Ettore Rossi"...

Cəmşid CƏMŞİDOV